

A black and white close-up portrait of a man with short hair, wearing round-rimmed glasses. He is looking slightly to the right of the camera with a serious expression. The background is a plain, light color.

**Theo Beckers
Bertus Mulder**

Balling in eigen land

**Het oorlogsdagboek
van**

Andries Sternheim

Balling in eigen land

BALLING IN EIGEN LAND

*Het oorlogsdagboek van
Andries Sternheim*

THEO BECKERS
EN
BERTUS MULDER

Hilversum
Verloren
2023

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van het
Van Bylandt Fonds en de Stichting Democratie en Media.

Afbeelding op het omslag: fotocollectie Sternheim IISG en
fotocollectie Sternheim Joan Berkhemer.

© 2023 Theo Beckers en Bertus Mulder
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789464550870

Omslagontwerp en opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum
No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUD

DEEL I IN HET BELANG VAN DE ARBEIDERSKLASSE

1	Gereed voor publicatie	9
2	Vormende jaren	14
3	Voor geestelijke verheffing en een beter bestaan	21
4	Onderzoeker bij het Internationaal Verbond van Vakverenigingen	31
5	Een droombaan in Genève	39
6	Van centrum naar periferie	49
7	Gemarginaliseerd	64
8	Terug in Amsterdam: grote zorgen	71
9	Het begin van het einde	85
10	In ballingschap	94
	‘Er is gebeurd, wat wij allemaal weggedacht hebben’	100
	‘Lijden met gesloten deuren’	106
	‘Ik wil mijn bijdrage leveren’	111
	Verraden	113
	‘Treur niet om ons, wij houden ons wel sterk’	115
	‘Overleden aan de gevolgen van ziekte, uitputting of vergassing’	118
11	Na de bevrijding	119
	‘Op diverse plaatsen vermogensbestanddelen’	121
	De erfenis	125
12	Epiloog	127

DEEL II BALLING IN EIGEN LAND. KRONIEK VAN BELEVENISSEN EN OVERPEINZINGEN 26 MEI-24 NOVEMBER 1943

	Het besluit is gevallen	131
	De vernietigingsslag	135

Ster-af	139
De onzekerheid begint	143
Eerste grote leed	147
Toch blijven leven	151
Voorspoed en tegenslag	155
Een 'regeringswijziging' beïnvloedt het wereldgebeuren	159
Illegale arbeid	164
Rechteloos	168
Kroniek van één dag	172
Politieke strategie	177
Lijden met gesloten deuren	181
Où sont les neiges d'antan?	185
Tweede grote leed	190
Tragische fase	194
Onrust, onzekerheid, werklust & emoties	199
Ik wil mijn bijdrage leveren	204
Aan mijn vriend Paul	208
Illustratieverantwoording	213

DEEL I
IN HET BELANG VAN DE
ARBEIDERSKLASSE

I GEREED VOOR PUBLICATIE

Weer zit ik voor m'n blocnote, gereed om in mij opkomende gedachten op te schrijven. Maar ik vraag mij af: waarom doe je dit eigenlijk. Waarom zonder je je af en schrijft en schrijft... Ik weet het zelf niet precies. Of durf ik het tegenover mezelf niet te erkennen? Eén bedoeling heb ik er stellig mede, maar ik waag het niet haar uit te spreken, omdat ik mij nauwelijks kan indenken dat dit nog eens bereikbaar zal zijn. Wanneer ik mijn oudste zoon nog eens mocht terugzien, dan zou ik hem deze bladzijden graag laten lezen, zodat hij precies weet wat er met ons is gebeurd en hoe wij deze tijd als rescapés [overlevenden] hebben doorgebracht. Hij zou dan weer geheel 'bij' zijn, voor zover het ons betreft. Maar wij wagen het niet meer aan zijn terugkomst te geloven.

Op 14 september 1943 noteert Andries Sternheim deze wanhoopskreet in het dagboek, dat hij sinds een paar maanden bijhoudt. Hij zit op dat moment ondergedoken in Heemstede, samen met zijn vrouw Lien. Ze kregen net bericht, dat hun oudste zoon Leonard op transport is gesteld naar 'het Oosten'. Een paar dagen later wordt hun jongste zoon Paul ontdekt op diens Amsterdams onderduikadres en naar Westerbork overgebracht. Op 17 november gaat hij dezelfde weg als zijn broer. Een week later zijn hun ouders daarvan op de hoogte. Sternheim schrijft, móét schrijven, dezelfde dag nog, om zijn emoties de baas te worden. Op 24 november stopt hij. 'Aan mijn vriend Paul' staat er boven het laatste, emotionele hoofdstuk. Ik stel mij voor, schrijft hij optimistisch, dat ik het ontwerp langzamerhand gereed maak en het dan aan een vertrouwde ter bewaring geef tot de tijd waarin ik mij weer vrij zal kunnen bewegen. Begin januari 1944 omsingelt de Sicherheitsdienst hun onderduikadres in Heemstede en arresteert Sternheim en zijn vrouw. Een auto brengt hen naar het beruchte hoofdkwartier van de SD in de Euterpestraat in Amsterdam. Hij weet het schrift met het dagboek mee te nemen. De chauffeur van de auto is bereid om, waarschijnlijk tegen betaling, langs hun eerste onderduikadres in Amsterdam-West te rijden. Daar geeft Sternheim het in bewaring van de verzetsmensen Sjoerd Hogeweg en zijn vrouw Willy. Het was zijn uitdrukkelijke wens, dat het dagboek na het einde van de oorlog gepubliceerd

zou worden. Het manuscript was al voorzien van een titel, inhoudsopgave, paginanummers en titels van de hoofdstukken. Gereed voor publicatie. Hij beschikte over een rijke ervaring als auteur en redacteur, met meer dan vierhonderd publicaties op zijn naam. Het dagboek vertelt op een indringende en persoonlijke manier de ondergang van de Joden, beleefd en geschreven door iemand, die vanuit zijn achtergrond een opmerkelijk scherp en accuraat beeld had van de ware aard en het verloop van de Holocaust. Het is ook een dramatisch verhaal, aanvankelijk sterk analytisch, maar gaandeweg steeds emotioneler.

Hij blijft echter een optimistisch tot het einde, is al bezig met een concreet plan voor na de oorlog. 'Is er dan inmiddels weer een eigen regering gevormd, dan zal er zorg voor moeten worden gedragen dat mijn plan aan de autoriteiten ter hand wordt gesteld. Ik zou dit graag zelf doen. Ja ik zou ook naar Polen willen reizen om aan de bevrijding mede te helpen, want ik verlang er innig naar weer actief bezig te kunnen zijn. Maar eerst zal ik moeten afwachten of mijn vrouw en ik de dans zullen ontspringen er gedwongen heen te gaan.' Die laatste zin is later door hem doorgestreept. Andries, Lien, Leonard en Paul zijn in in Auschwitz vermoord in het voorjaar van 1944. In Nederland besloten ongeveer 28.000 van de 130.000 Joden om onder te duiken. Waarschijnlijk overleefde rond zestig procent de onderduik.¹ Wat ging er in dit geval mis? Die vraag proberen we te beantwoorden.

Tot eind jaren zeventig bleef het manuscript in particulier bezit. Willy en Sjoerd Hogeweg gaven het na de oorlog aan de zwager en zus van Lien, Jo en Mietje de Swarte-Cohen. In 1979 overhandigde hun kleinzoon Michael Berkhemer het dagboek aan Judith Belinfante, de toenmalige directeur van het Joods Historisch Museum. Daar bevindt het origineel zich nog steeds.² Het Joods Historisch Museum herbergt 129 dagboeken, waarvan de helft betrekking heeft op Joodse ervaringen tijdens de oorlog.³ Wij ontdekten in de jaren tachtig de betekenis van het dagboek. Toen al vonden we, dat dit vergeten dagboek moest worden gepubliceerd. In die periode is dat overwogen. Klaas Smelik vroeg in 1984, namens de Etty Hillesum

1 Bart van der Boom, *De politiek van het kleinste kwaad. Een geschiedenis van de Joods Raad voor Amsterdam 1941-1945*, Boom Amsterdam (2022).

2 Telefonisch gesprek met zijn moeder, Yvonne Berkhemer-de Swarte, 29 november 1983. Een scan van het dagboek is te vinden op <https://data.jck.nl/page/aggregation/jhm-documenten/Do00102>. De Amerikaans-Nederlandse historicus Nick Barr bereidt momenteel een Engelstalig uitgave van het dagboek voor. In zijn PhD thesis 'The Actuality of Critical Theory in the Netherlands 1931-1994', University of California, Berkeley (2012) besteedt hij veel aandacht aan de wetenschappelijke betekenis van Sternheim.

3 https://data.jck.nl/search/?qf%5B%5D=nave_collectionPart%3ADocumenten&qf%5B%5D=nave_objectSoort%3Adagboek. Gecontroleerd en met succes.

Afb. 1 Inhoudsopgave dagboek.

Het bestind is gevallen	132
De vernietigingslog	1-5
Ster-af	6-10
De onzelfkand begins	11-15
Euroke grote leed	16-20
Toed bliggen leuen	21-25
Vondspout en bejenslog	26-30
Een regeningensregening ^{beantwoordt het} _{invalgetuuen}	31-40
Stlogte indid	41-50
Reiddeleus	51-60
Kroniek van ein dag	61-70
Politieke strategie	71-80
Liggen met gestelde deuren	81-90
Ein soot des mijes d' anten?	91-100
Tuueke grote leed	101-110
Frangische face	111-120
Uuueit, onzorgeluid, wergeluid d' anten	121-130
OK mit mijn bijdrage leuen	131-140
Aan mijn vriend Paul	141-145

Stichting, of hij het dagboek mocht inzien voor een mogelijke uitgave.⁴ Het is niet bekend waarom dat toen niet doorging. Na tachtig jaar gaat Sternheims wens nu eindelijk in vervulling.

Na 1945 zijn we vergeten welke belangrijke rol Sternheim speelde in de geschiedenis van de sociaaldemocratie, de internationale vakbeweging, de Frankfurter Schule en de vrijetijdssociologie. Zijn scherpe analyses van het Duitse nationaalsocialisme en het antisemitisme in de jaren dertig waren een vooraankondiging van zijn eigen lot en dat van alle Joden in ons land.

Sternheim is de enige Nederlander, die deel heeft uitgemaakt van het Institut für Sozialforschung (IfS), de Frankfurter Schule. Tussen 1931 en 1938 verkeerde hij in het gezelschap van vooraanstaande joodse wetenschappers. Met grote namen: Horkheimer, Pollock, Löwenthal, Fromm, Adorno, Marcuse en Benjamin. De belangrijkste en meest vernieuwende ‘denktank’ in de Weimarrepubliek.⁵ Na de grote verkiezingswinst van Hitlers nationaalsocialisten in 1930 begon directeur Horkheimer voorberei-

4 Brief Bertus Mulder en Luchien Karsten aan Jo de Swarte, 8 juni 1984.

5 Patrick Dassen, *De Weimarrepubliek 1918-1933*, Uitgeverij Van Oirschot Amsterdam (2021) 377-378.

dingen te treffen voor een vertrek uit Duitsland. De eerste stap was de stichting van nieuwe vestiging in Genève, met Andries Sternheim aan het hoofd. We zullen zien, dat Sternheim in afkomst, opleiding, achtergrond en nationaliteit wel heel sterk verschilde van zijn collega's uit het Duitse *Bildungsbürgertum*. Tijdens en na zijn verblijf werd hij kritischer over hun theorieën en analyses. Dat had onder meer tot gevolg, dat de leiding van het instituut in 1938 hem en zijn gezin niet toestond om zich in New York bij de gevluchte Frankfurters te voegen en terugstuurde naar Amsterdam. Ook zonder de dreiging van massamoord en wereldoorlog op de achtergrond is de behandeling, die Sternheim van de leiding van het instituut ondervond, laakbaar. De slechte behandeling van de medewerkers, die niet mochten vluchten naar de Verenigde Staten, vormt een zwarte bladzijde in de geschiedenis van het roemruchte instituut.⁶

Een paar weken voor de Duitse inval stuurt Sternheim nog een brief naar Horkheimer over hun verschil van mening over de oorzaken van het antisemitisme.⁷ Hij had recht van spreken. Al tijdens en vlak na de Eerste Wereldoorlog publiceert hij in het tijdschrift voor vrijzinnige Joden, *Het Oude Volk*, tientallen boekbesprekingen en essays over de positie van de Joden in Nederland en Europa. Daarin verzet hij zich sterk tegen het conservatisme van het orthodoxe Jodendom en de discriminatie van Joden in christelijke kringen. In 1919 schrijft hij vanuit Berlijn twee bijdragen over het verschil tussen het antisemitisme in Duitsland en Frankrijk en over de relatie tussen Duits antisemitisme en de Eerste Wereldoorlog. Al twee jaar eerder had hij aandacht besteed aan het antisemitisme na de Russische revolutie.

In Nederland waren de Joden opvallend sterk geïntegreerd, vooral in Amsterdam.⁸ Aan het eind van de negentiende eeuw veruilden de arme Joden daar geleidelijk het Jiddisch voor het Nederlands, het traditionele Jodendom voor het socialisme en de verpauperde oude Jodenbuurt voor de sociale huurwoningen van de Transvaalbuurt. De grotendeels uit Joden bestaande Algemene Nederlandse Diamantbewerkerbond was de trots van de Nederlandse arbeidersbeweging. Sternheim is een ideaaltypisch voorbeeld van deze ontwikkeling. Zijn eerste jaren brengt hij door in een kleine, beperkte omgeving in joods Amsterdam. Zijn joodse identiteit verdwijnt in zijn latere loopbaan naar de achtergrond, maar is vanaf 14 mei 1940 weer de allesbepalende factor in zijn overleven. Hij schrijft daarover in zijn dagboek:

6 Bart Tromp, 'Hollands drama in de Frankfurter Schule', *Dagblad Het Parool*, 29 augustus 1992.

7 Brief Andries Sternheim an Max Horkheimer, New York. Amsterdam den. 24 März 1940. Max Horkheimer, *Gesammelte Schriften*, Band 16: Briefwechsel 1937-1940, Fischer Verlag Frankfurt am Main (1995) 707-708.

8 Bart van der Boom (2022) 14.

Zelf Jood geboren uit joodse ouders, heb ik gedurende mijn leven waarin ik met vertegenwoordigers van allerlei rassen ben omgegaan, nimmer aan enige vorm van discriminatie meegedaan. Ik had en heb vrienden in Holland en in het buitenland, waarvan ik vaak niet wist tot welke rassengroep zij behoorden. Zelf heb ik nimmer in het persoonlijke verkeer gemerkt, dat mijn Jood-zijn voor het onderlinge, normale contact van enige importantie, in positieve of negatieve zin was geweest. Zoo waren de verhoudingen tussen mens en mens in Holland vóór 1940. (Dagboek 26 mei 1943).

Sternheim ziet zichzelf als een geassimileerde joodse Nederlander. Maar hij verloochende zijn joodse afkomst niet en trok zich het lot van de Joden aan. De thema's die Sternheim in zijn dagboek en leven aan de orde stelde behoren niet tot een voltooid verleden tijd. Het antisemitisme blijft tot op de dag van vandaag een wond die nooit genezen is. Hij was een van de eersten in Nederland die beschreef hoe fascistische en nationaalsocialistische regimes het totale leven van hun burgers beheersen en manipuleren. En dat is nog steeds het geval. Het is belangrijk om Sternheims pleidooi voor een vreedzame en vrije democratie alsnog te publiceren.

We zijn Thys Verloren van Themaat en zijn medewerkers Eva Nicole Pool en Patricia Harsevoort zeer erkentelijk voor hun support bij de uitgave en productie van dit boek. De uitgave werd mogelijk door de royale financiële steun van het Van Bylandt Fonds en de Stichting Democratie en Media. Dankzij Joan Berkhemer konden we beschikken over een unieke verzameling foto's uit het privébezit van Andries en Lien, de lievelingstante van zijn moeder Mietje. Met beelden van een gelukkig leven. Tom Hogeweg, kleinzoon van Willy en Sjoerd Hogeweg, deelde zijn herinneringen aan de onderduik. Hein van der Bruggen, Bert van Roermund, Henk Michielse en Nick Barr waren ons behulpzaam met inhoudelijke suggesties. Het Joods Historisch Museum gaf Caroline Godfried opdracht om het, soms moeilijk leesbare, handschrift te transcriberen. Zij heeft de tekst toegankelijk gemaakt voor een breed publiek. Paula Beckers heeft de kwaliteit van veel illustraties versterkt. Ariane Zwiers van het Museum was zo vriendelijk om toestemming te geven voor publicatie.

We laten het eigenlijke dagboek voorafgaan door een uitvoerige reconstructie van de levensloop en intellectuele ontwikkeling van Andries Sternheim. We besteden relatief veel aandacht aan de jaren 1931-1938 in Genève en de doorwerking daarvan, terug in Amsterdam. Vervolgens schetsen we het leven van het gezin Sternheim binnen de context van de Jodenvervolgung. We maken daarbij gebruik van fragmenten uit het dagboek. We sluiten af met een reconstructie van de moeizame verdeling van een verrassende erfenis na de bevrijding.

2 VORMENDE JAREN

Andries Sternheim is op 17 mei 1890 in Amsterdam geboren. Zoon van Lion Sternheim (1857 Utrecht-1915 Den Haag), commissionair in boteren en vetwaren en Sara Keetje Biallostowski (1862-1931 Amsterdam), die als roosjessnijdster werkte in de diamantindustrie. Andries leek, net als zijn vader, grootvader en overgrootvader, voorbestemd om koopman te worden. Zijn overgrootvader Jacob Mannes was in 1781 geboren in het dorp Alme in Hochsauerland. In 1796 vestigde hij zich in Deventer. In 1812 liet hij zich daar registreren onder de naam Sternheim. Een van zijn acht kinderen was de in 1821 geboren Andries Sternheim, later zakenman in Utrecht, succesvol met het opkopen van antieke spulletjes en als woekeraar. Naast koopman fungeerde hij jarenlang als gedelegeerde van de Staatsloterij en voorzanger van de Utrechtse synagoge. Bij zijn dood in 1886 liet hij een fortuin na van f 119.000, omgerekend naar nu is dat ruim € 1,6 miljoen. Zijn zonen konden zich toen als zelfstandige zakenlui vestigen in Amsterdamse grachtenpanden, in die tijd symbolen van deftigheid en degelijkheid. Ze vervulden daarmee een langgekoesterde wens van hun vader. Lion en zijn vrouw Sara woonden op Nieuwe Prinsengracht, nr. 46. Ze kregen drie kinderen: Elisabeth (1888-1932 Amsterdam),¹ Andries (1890-1944 Auschwitz) en Espérance (1893-1944 Zutphen).²

De zaak van hun vader was gevestigd op de Kloveniersburgwal. Helaas redde die het niet als zakenman. Neef Alex Sternheim beschrijft in zijn roman *De Drinker* het aanzien dat de zoons zich in korte tijd verwierven, de pracht en praal waarmee ze zich omringden, de voorname kringen waarin ze zich bewogen en de euforie die in de jonge gezinnen heerste. Hij geeft ook het proces van neergang weer. De ene broer raakte door speculatie alle geld kwijt, een tweede raakte failliet, en ook de derde wist zich

1 Lies Sternheim werkte tussen 1919 en 1933 als administratrice bij de Centrale Israëlitische Ziekenverpleging. Op 3 september 1933 overleed ze door zelfdoding.

2 Espérance overleed op 25 augustus 1944 in Zutphen, waar ze was ondergedoken onder de naam Arnolda Luberta van Beek. Vóór de Jodenvervolging begon werkte ze als personeelschef bij de Bijenkorf. De doodsoorzaak is mogelijk ook zelfdoding.

Afb. 2 Andries Sternheim met zijn moeder en zus Elisabeth.

als kleermaker voor gegoede kringen niet te handhaven, als gevolg van de verlokkingen van het mondaine leven en de concurrentie van de opkomende confectie. De vennootschap van Lion werd al na een jaar ontbonden. Advertenties in *Het Nieuws van den Dag* en de *Arnhemsche Courant* voor ‘prima wagensmeer’ en ‘Amerikaansch spek’ baatten niet.³ Hij kon de onzekerheid van het zakendoen en de druk van de concurrentie niet aan en kreeg een hekel aan die ‘gedurige botte zakenjagerij’.⁴ Steeds meer zocht hij vergetelheid in de drank. In het gezin waarin de jonge Andries opgroeide leidde dat tot voortdurende onenigheid en strijd. Zijn vader ging failliet, versjofelde, werd handelsreiziger en verhuisde naar Den Haag, waar

³ *Het Nieuws van den Dag*, 02 december 1892; *Arnhemsche Courant*, 18 augustus 1892 en 31 augustus 1892.

⁴ Alex Sternheim, *De Drinker*, Emmering Amsterdam, tweede druk (1917) 70.

Andries Sternheim is een Joodse diamantbewerker, die tijdens het interbellum uitgroeit tot een belangrijke getuige en kenner van de internationale arbeidersbeweging, het opkomende fascisme, nationaalsocialisme en antisemitisme. Tussen 1931 en 1938 is hij – als enige Nederlander – verbonden aan de Franfurter Schule. Hij is een productief schrijver en rapporteur, tot vlak voor zijn arrestatie en deportatie naar Auschwitz, waar hij in maart 1944 samen met zijn vrouw Lien wordt vermoord. Hun zonen Leonard en Paul volgen een paar maanden later.

Sternheim is al op jonge leeftijd actief binnen de SDAP. In de jaren twintig is hij werkzaam bij het Internationaal Verbond van Vakverenigingen in Amsterdam. In 1931 verhuist hij met zijn gezin naar Genève voor een droombaan bij het *Institut für Sozialforschung*. Wanneer het instituut haar activiteiten naar de VS verplaatst, moet hij tegen zijn zin terug naar Amsterdam. Hij moet omzien naar alternatieve inkomensbronnen en vindt die als hoofd van een distributiekantoor, totdat hij in oktober 1941 wordt ontslagen. Sternheim blijft actief met steun aan het verzet en het geven van cursussen binnen de Joodse Raad. In mei 1943 duikt het gezin onder op verschillende en gescheiden plaatsen.

Van 28 mei tot 24 november 1943 houdt hij een dagboek bij. Het is een aangrijpend, goed geschreven egodocument. Een combinatie van beschouwingen over de Jodenvervolgung, het verloop van de oorlog en de toekomst van Nederland, gemengd met wanhoop over het lot van zijn zonen. In januari 1944 worden hij en Lien in Heemstede opgepakt. Het was uitdrukkelijk zijn bedoeling om het dagboek na de bevrijding te publiceren. Tachtig jaar later gaat deze wens eindelijk in vervulling. Ter ere van een belangrijk sociaaldemocraat en socioloog en zijn gezin.

